

O vilama u narodnim baladama

Dejan Ajdačić

The paper examines variants of southern Slavic folk ballads and ballad songs about fairies. Analyzing the context of folk belief and notions about fairies, the author reveals their mythical and psychological characteristics, as well as thematic characteristics of these mythological ballads.

U nekim lirskim i epskim pesmama usmene tradicije balkanskih Slovena vile su dobre i naklonjene ljudima, dok se razorno ponašaju u mitološkim baladama, nekim epskim pesmama i demonološkim predanjima. Iako balade, kao i drugi žanrovi, pokazuju sklonost (u nekim slučajevima nesklonost) ka određenim stadijumima mitskog mišljenja, one u sebe uključuju različite mitsko-magijske faze. Već samo izbor mitskih i magijskih realija predodređuju žanrovske odlike teksta, ali se prilikom njihovog usmenog uobličavanja, menjanja i prenošenja mit i magija potčinjavaju elementima žanrovskih pravila i strategija. Zaokružujući polazne teze uočavamo da je analiza mesta i svojstava vila u baladama, kao i u ma kojoj drugoj proznoj i poetskoj vrsti, složena zbog: isprepletenosti istorije verovanja i istorije žanra; zbog stapanja o razlaganja slojeva mita, projektovanje elemenata psihološke i socijalne stvarnosti, demitologizacije i remitologizacije u kojima vile gube i zadobijaju svojstva, i potčinjavanja žanrovskim zakonitostima u okviru istorijske poetike datog žanra.

U folklorističkim studijama proučavaoci su želeli da rekonstruišu osnovne demonološke attribute i funkcije, logiku njihovih postupaka unutar drevnog, paganskog pogleda na svet. Hanuš je vile video kao božanstva svetlosti i kao duše umrlih. Veselovski je smatrao da one predstavljaju duše predaka. Vile sa vetrom, vihorom povezuju Grim, Manhard, Šnevajs, Gerov, Marinov. Nodilo vile smatra meteornim demonima. At. Iliev misli da su one nimfe drveća. U nekim tumačenjima vile se vezuju za psihičke bolesti. Mansika izvodi etimologiju iz tursko tatarskog - umreti, smrt, ali većina etimoloških ispitivanja ipak polazi od ideje da su imena vila, samodiva i juda slovenskog porekla. Čajkanović ih sagledava kao htonske demone i kao demone prirode. Šmaus piše o vilama kao demonima sudbine. Ovolika raznolikost u tumačenju svojstava vila zaoštreno nameće pitanje metode i korpusa na kome su izvedeni zaključci. Pokazuje se, naime, da usredsređenost na određeni tip folklorne građe omogućava jednostrana tumačenja vila (kao demona nepogoda, bolesti, prirode i sveta mrtvih), ali čim se korpus proširi njih je teže odbraniti. Stoga se otvaraju i nova pitanja. Zašto su vile u usmenoj tradiciji demoni sa najmanje stabilizovanim statusom, bića sa najbrojnijim preobražajima? Kako povezati različite mitske slojeve?

Složenost vila mogla bi da se objasni na dva načina. Po jednoj pretpostavci, nekoliko tipova ženskih demona stopilo se u biće koje je nazvano jednim imenom. Različite odlike

O vilama u narodnim baladama

vila mogu se tada shvatiti kao ostaci svojstava onih pređašnjih demona. Tragovi alternativne upotrebe imena vila i nekog drugog imena mogle bi biti polazna tačka za proveru ove ideje. Npr., u predanjima vilama se nazivaju i sudenice, u pesmama se tri demonske žene koje u noći jedu srce ovčara nazivaju i vilama i vešticama. Posebna bića koja su stopljena jedinstvenim imenom mogla bi se možda izdvojiti uočavanjem različitih odlika vila koje žive na različitim mestima (naravno bez devetnaestovekovnih naivnih podela na dobre i zle). Javljaju se, međutim i različita imena bez razlike u svojstvima i postupcima vila. Imenu "vila" u srpskom, hrvatskom i slovenačkom folkloru, odgovaraju "samodive" i "jude" u makedonskom i bugarskom folkloru, ali različito imena ne predstavljaju dokaz i o različitom poreklu i svojstvima ovih ženskih demona.

Po drugoj pretpostavci, raznolikost vilinskih postupaka proizilazi iz različitih stadijuma mita. Shodno tom pristupu, vile su najpre bile demoni sudbine i sveta mrtvih ili nepogoda, da bi potom počele da primaju i svojstva demona lova i demona prirode, a kasnije i svojstva žena. Sledstveno razvojnoj teoriji došlo je do diferencijacije vila na nekoliko tipova ženskih demona.

Jedinstveno ime vila i uprkos njihovim različitim svojstvima omogućava da se u pesmama povezuju fragmenti različitih verovanja posredstvom raznovrsnih međumotivskih veza, i nezavisno od sižea u okvirima žanra. Poetika usmenog stvaranja sa preklopnim formulama, kombinatornim mogućnostima motiva omogućava različito razvijanje i poentiranje jedne pripovedne celine. Levinton razmatra položaj istog sižea u dva žanra, i međužanrovske motive, te ukazuje da svaki element koji ulazi u siže funkcioniše dvojako: kao paradigma žanra i kao sintagma sižea (Levinton 1975: 307). Niz varijanata koristi motive na paradigmatičan način. Primenjeno na pesme o vilama, motiv iz jednog tipa balada o vilama lako nalazi mesto u drugom tipu (npr. o vili brodarici - vili ljubovci ili zavadnici). Funkcije paradigmatično upotrebljenog motiva najčešće su uvodne ili finalne. Pored paradigmatične upotrebe motiva iz pesama o vilama postoji i žanrovska paradigmatičnost povezivanja motiva iz balada o vilama i drugih balada. Međužanrovska paradigmatičnost se oslanja na povezivanje balada sa epskim, lirskim pesmama i dr, kroz njihovu epizaciju, lirizaciju, demitologizaciju. U međužanrovskim promenama se menja motivacija unutar sižea, psihološka reljefnost likova, način shvatanja granice realnog i fantastičnog prostora, ishod radnje i dr.

Pesme će biti grupisane po osnovnim motivima, ali će biti ukazano i na žanrovska odstupanja u pojedinim varijantama uz ukazivanje na paradigmatičnu upotrebu motiva iz drugih tipova pesama.

O SAKAĆENJU. Narodne pesme o vilama koje sakate ljude nose kako tragove mitskih predstava o razornim silama prirode koju čovek nije razumeo i mitske projekcije poriva za uništavanjem. U različitim pesmama sa motivom sakaćenja vile su gorska, šumska ili izvorska bića - demoni prirode koji kažnjavaju ili žele da kazne neželjene goste u svom prostoru - u gori, na vilinskom vijalištu, u baladama o traženju vodarine od ožednelog junaka u sasušenoj gori - na izvoru ili jezeru, u baladama o žrtvenom uziđivanju čovek ne samo da narušava demonski prostor svojim prisustvom, već namerava da ga prisvoji podizanjem građevine. Dok u ovim pesmama čovek čini prekršaj i biva kažnjen u baladama o vilinom gradu od kostiju i pojedinim varijantama o tri vile veštice koje jedu srce, vile pre predstavljaju matrijarhalne demone sudbine i smrti čije nasilje nije prouzrokovano nekim ljudskim postupkom.

U baladama sudbine, kao pesmama koje izražavaju *iracionalno verovanje u sudbinu* (Šmaus 1973: 203), vile, samovile, jude jesu demoni razaranja. Onemljivanje, sakaćenje ili bolest kao kazne za prekršaj narušavanja zakona u vilinskom svetu najčešće proizilaze iz nedopuštenog pojavljivanja u zabranjenom vremeprostoru vila. Putem usmene tradicije, kao nataloženog iskustva zajednice, upozoravaju se ljudi da izbegavaju zabranjene - vilinske vremeprostore, a u slučaju odlaska na takva mesta, da ne čine nedozvoljene radnje i da koriste odgovarajuće zaštitne postupke. Pojedinci koji ne prihvataju upozorenja, oglašuju se o znanje kolektiva, koji je u baladama najčešće oličenih u majci, i svesno ili nesvesno osporavaju fatalnost demona. Lakomislenost, inat, izazivanje sudbine, osiona samouverenost, kao individualno motivisani uzroci kršenja zabrane, zanemaruju kolektivno znanje, što mora biti kažnjeno ličnim stradanjem. U žanrovima narodne književnosti bližim memoratima¹ trijumfuje sujeverna svest koja dobija potvrde da je opravdan strah od demona.

U strahu od nasilja i opsena demonskih bića čovek paganske kulture štiti je sebe, svoj dom i imanje onemogućavanjem dodira demonskog i ljudskog sveta. Zaštita od demona posebno je razvijena u obredima prelaza vezanim za rođenje i smrt, ili simboličko rađanje i umiranje (npr. devojačkim inicijacijama ili svadbi). Da bi se osigurali, kako akteri čiji se položaj u zajednici menja, tako i sama zajednica u vremenu u kome je akter tog obreda podložan dejstvu demonskih i htonskih sila, izvršavaju se propisane, a izbegavaju zabranjene radnje, izgovaraju se reči sa blagotvornom magijskom snagom, a prećutkuju opasna imena.

U baladnim motivima kršenja zabrane u vilinskom vremeprostoru prepliću se logika pesničkog uobličavanja individualne sudbine i načelo obredne zaštite ljudi u neprijateljskom svetu. Traganje za odnosom estetskog viđenja individualno psihološke motivacije prestupa, koji čini junak balade, i fatalističkog moraliteta kolektivnog znanja otežano je procesom zaboravljanja obredno-magijskih čini, i mitskih značenja socijalnih, simboličkih, estetskih podkodova prvobitnih tekstova.

Kako se čovek u vremeprostoru vila štiti noseći amajlije ili biljke sa zaštitno magijskim svojstvima, kazna demona se često prikazuje kao zapostavljanje mogućnosti zaštite magijskim predmetima i radnjama. U jednoj bugarskoj baladi majka ušiva sinu biljke sa devet gora u kalpak i pojas kao zaštitu od jude. Kada mu u planini juda pirinska obeća pirinski zdravac, ako skine kalpak i pojas, on ne sledi majčino upozorenje. Erotski izazov prevladava pastirovu svest o opasnosti, on svuče stvari koje ga štite i nastrada². Opsenjujuća privlačnost jude navodi ga da odstupi od saveta koji bi ga čuvao. Mitska značenja kobnog susreta momka i jude zasnivaju se na napetom odnosu muškog i ženskog, ljudskog i neljudskog bića u tuđem, odnosno demonskom prostoru. Lj. Vinogradova, oslanjajući se na Zelenjina, objašnjava seksualne odnose ženskih demona i ljudi neutoljenošću životnih potreba prerano umrlih devojaka (Vinogradova 1996: 214). Jedna analiza mogla bi se usmeriti na psihološki odnos majke, sina i jude.

Tumačenja realija u baladama o vilama upućuje na rekonstrukciju verovanja i obrednih postupaka. Ritualno tumačenje moguće je primeniti na pesme u kojima se javljaju motivi magijske zaštite, na pesme čija se radnja dešava u određenom dobu godine, ali i na obredne pesme koje se izvode u određeno doba. U godišnjem narodnom kalendaru propi-

¹ Prihvatljive su zamerke L. Deg i E. Vašonjia na van Sidovljevu definiciju memorata po kojima nije bitno "lično iskustvo", već "ličan odnos prema iskustvu". Deg 1974: 236.

² Angelov-Vakarelski 5; Mitički baladi 36 (sa bugarskim varijantama u prilogu) Čolakov 16

O vilama u narodnim baladama

sani su vremenski tabui - zabrane određenih radnji u određenim delovima dana ili godine (Bandić 1980), u vreme kada su demoni najagresivniji.

Kratke balade o tri vile - veštice koje jedu srce pastira u noćno doba (Bošković-Stulli 1968) kao demoni sudbine matrijarhalnog doba, upućuju na elemente žrtve, ali koliko je ovaj motiv sakaćenja i jedenja sirovih delova ljudskog tela, posebno srca, vezan za neku obrednu praksu nije moguće utvrditi. Sigurno nije bez značaja činjenica da su tri demonske žene, često majka, sestra i tetka u najbližim porodičnim vezama sa "žrtvom". U nekim varijantama okrutnost sparagmosa se onirički ublažava - junak samo sanja da mu vile, samodive ili veštice rastržu telo i jedu srce. Neke varijante ne ulaze u nemotivisanost vilinskog nasilja, dok neke objašnjavaju razorne postupke tri samodive kaznom za čovekov prekršaj - noćni odlazak ili spavanje na samodivskom kladencu, oranje pre no što su petli zapevali, devojčino spavanje na samodivskom mestu (Mitićeski baladi 41-46). Posebno se kažnjava nepoštovanje noći kao demonskog doba (Bratić 1993: 183-189). Majka tera sina da noću ide na samodivski kladenac, i on, vrativši se kući posle susreta sa tri samodive, umire na ulasku u kuću (Mitićeski baladi 41-46). Ženski demoni kažnjavaju orača jer je radio dok petli nisu propevali (Mitićeski baladi 48-51).

Stradanje zbog nepoštovanja praznika upućuje na izvestan obredno-magijski kontekst pripovednih tekstova u kojima je kazna direktno vezana za kršenje prazničnog tabua. Ljudmila Vinogradova u tekstu "Značenje kalendarskih perioda za karakterizaciju mitoloških bića" piše o "*demonološkom meseceslovu*, u kome su obeležene izuzetne aktivizacije nečiste sile" (Vinogradova 1999: 87, v. i Vinogradova 1996, Agapkina 2000). Kako se u nekim baladama o vilama predstavljena događanja vezuju za praznike, moguće je ustanoviti vezu između folklornog teksta i sistema narodnih običaja i verovanja. U pesmi iz zbirke braće Miladinovaca (br.5), Stana se na Velikdan (Uskrs) naljuti na majku što je kara kad ide rano u crkvu u kojoj su đaci, i odlazi da veze u gradinu gde joj samovila samogorska izvadi oči, poseče ruke do ramena, noge do kolena. Činjenica da se samovila ljuti što devojka ne poštuje hrišćanski praznik potvrđuje preplitanje kalendarskih elemenata dva mitsko-magijska sistema. Kako je, međutim, došlo do spoja samovilskih i hrišćanskih obreda u velikdanskom praznovanju? Ili je hrišćanski praznik mogao preuzeti elemente zabrane iz paganskog praznovanja vezanih za dan kada su vile dolazile iz sveta mrtvih na zemlju ili je zabrana odlaska na samovilsko mesto na hrišćanski Velikdan mogla je imati funkciju potiskivanja praznika u kome je paganski demon imao svoje značajno mesto. Činjenica da je čitav niz pesama o ženskim demonima vezan za Velikdan, i bliske prolećne praznike (Živkov 1977: 123-4), kao i obilje tragova devojačkih inicijacijskih obreda u tom periodu, katkada čak vezanih za izlaženje na vilinska mesta, svedoči o obrednoj osnovi velikdenskog mitsko-magijskog kompleksa. O kalendarskom preciziranju redosleda obreda i njihovog značenja, a na osnovu srodnosti vila i istočnoslovenskih rusalki, moglo bi se pretpostaviti da bi rusal-skom velikdenu, šestog četvrtka iza Uskrsa (Zelenin 1995: 189,213,238) mogao odgovarati sličan praznik posvećen vilama kod južnih Slovena.

Psihološki posmatrano, pesma uverljivo prikazuje inat, greh i ljutinu. Sama balada ne bi bila ni estetski izbrušena, ni u postojećem obliku tradicijom očuvana, da nema te priče o prekoj ljudskoj prirodi sklonoj zlu čak i prema najrođenijim bićima. Međutim, to individualno motivisanje predstavlja samo sloj nadograđen nad suštinskom vezom nasilja i svetog.

Objašnjavanjem nasilja razornih demona u danima praznika kolektiv se "štiti" od pre-stupa pojedinca. Iako u pesmama o stradanju od vila žrtve mogu biti ljudi različite starosti

ili pola, najčešće bivaju ubijeni ili osakaćeni momci i devojke. Činjenica da se balade o kobnoj sudbini mladih ljudi pevaju tokom lazaričkih (o Lazarevoj suboti) i uskršnjih praznika, u domu u kome je umrla devojka ili mladić, dodatno pokazuje vezu kalendarske prolećne obrednosti sa verovanjem u demone. Smisao ovih balada je višestruk - one predstavljaju poetizovano viđenje smrti mladih, tu smrt povezuju sa kobnim prekršajem i delovanjem prethodno stradalih, takođe prerano umrlih devojaka i momaka. Ove pesme baladnog tona kroz mitsku priču o stradanju mladih, verovatno, ukućanima iskazuje i saučešće. One tako pored prenošenja upozorenja, obrednih propisa imaju i psihološko-socijalne funkcije.

U etnografskim zapisima sa Balkana, koji su bez izuzetka iz novijeg doba, nema direktnih svedočanstava o žrtvovanju mladih. Međutim, postoje posredni tragovi žrtve u prilaganju predmeta ili ubijanju životinja, ali ne na Uskrs, već u šesti četvrtak posle Uskrsa, na Spasovdan.

Budvani su se na Spasovdan penjali do Vilinog gumna i tamo igrali kolo uz pesmu upućenu vilama. (Vuk Etnografski: 174). Veza vila, proleća i žrtvenog obreda potvrđuje se i u Kukuljevićevom zapisu obilaska vilinskog mesta, na Spasovdan kada su vilama prinošeni darovi - *Devojke u hrvatskom primorju i po vojničkoj granici običavaju na kamenju i na pećinah ostavljati Vilam svakojake poljske plodove, cvetje, svilne sveze i.t.d.. Pa kad pometnu svoje darove, zборе na tiho: "Uzmi vilo, što je tebi milo"* (str.94). Kukuljević ovo poredi sa običajem kod Malorusa posvećen darivanju rusalki. Veselovski navodeći Kukuljevića, dodaje još neke srodnosti vila sa rusalkama, takođe vodenim bićima, i iznosi pretpostavku o vezačnosti prinošenja darova vilama za ciklus prolećnih obreda i kulta mrtvih (Veselovskij, 11-17, 1889: 287-304). Zapisi M. Nedeljkovića o spasovdanskim zadušnicama kada se pre svađuća mogu ukazati pokojnici potvrđuju vezu bića iz sveta mrtvih i živih ljudi, ali ne upućuju na vile. U spasovskim pesmama postoji i druga mitska matrica odnosa demona i ljudi - u motivu zmajevskih otmica devojaka. Démonsko biće u njima je muško, a ljudsko žensko.

U noć uoči Spasovdana su vilama ostavljali večeru pod jasenkom ili glogom kao ponudu vilama da izleče obolele od vilinskih bolesti³. Rekonstrukcija mitsko magijskih elemenata iz balada o vilama mora posvetiti dodatnu pažnju značenju praznika u okviru starog slovenskog kalendara.

U pesmama o OŽEDNELOM JUNAKU u sasušenoj gori i vila (brodarica ili brodarkinja, baždarica ili baždarkinja, izvorkinja) hoće da naplati brodarinu ili baždarinu (carinu) otsecanjem ruku i nogu⁴. Mesto zatvorenih *češmi, bunara, izvora, studen vode žive* otkriva gora ili druga vila. Katkada je beleg staništa suvo drvo sa zelenim vrhom⁵. Junak, najčešće

³ Vilama radi izlečenja bolesni noć uoči Spasovdana u Sremu ostavljaju večeru za vile pod jasenkom Vuk (Etnografski), str. 177. Pored Vukovog zapisa, Čajkanović u tekstu Inkubacija pod jasenkom navodi i Bobičev prilog noćenja i ponuda vilama, a Zečević piše o "zdravicama" koje vilama za bolesne uz glog ostavljaju na Starom vlahu i u kopaoničkim selima.

⁴ Erl 176; Vuk VI, 23; MH II, 2; MH V, 30, MH VII, 331; Debeljković 465 - (nezavršena); Milićević: Kraljevina Srbija str.264; Sreta Stojković 154; Prilozi proučavanju np.IV, 1937, str. 270, str.284; Istarske narodne pjesme 9; Kašiković Narodno blago II,61; Kuhač IV 1498, V 1987; Bosanska vila I, 1886, str. 203-207, 1891,br.13; Zovko I,23; Kraus str.366; SEZ XVI, str.317; Milojević I, str.233 br. 336; (zagr) Srbobran 1894, br.140; Jastrebov str.48; - Božović III,10; Veselinović 192; Vrčević II,10; Dumba Jovanović III,9; H.Dorđević 138; D.Zorić 20(?); Kirjak 31; Luburić IV 102, X 235; Đikić 32; Plohl Herdavigov II, br. 11; Zora dalmatinska, 5 (1848), str. 25.; Danica 4, 1863, str. 762 (K.Stanković); Neven 5 (1856), 322-323; Brastvo 15, str. 141-142; Srbadija 1876, str. 86; Kačanovski 172; Naša Sloga. Hrvatske narodne pjesme, Trst, 1879, br.9; T.Ostojić Kralj Marko I br.5; Angelov-Vakarelski 14; Kostić 139; Miladinovci 9; Šapkarev 16; Ikonov 8; SbNU 3; SbNU 13, str.18; SbNU 53 br. 146-150; Verković (Serez) 23; Verković Lavrov 197; Mihajlov 352, 353

⁵ U pesmi Mihajlova čudesno drvo 352, 353 - pozlaćeno

O vilama u narodnim baladama

Kraljević Marko, kao lik preuzet iz epske mitske tradicije, u dvoboju prevari vilu, i u trenu kada se ona okrene da vidi sunce, on je ubije. U razvijenijim varijantama vila odbija junakovu molbu za milost, a zatim, kada u preobrnutoj situaciji, nemoćna, i sama moli junaka da je poštedi, on je ne sluša, već ubija. Pevač opravdava junakovu okrutnost istovetnim ponašanjem u paralelnoj situaciji, dopunjavajući tako zaboravljeno mitsko značenje motiva okršaja demona i čoveka. Pesme o vili izvorinji (brodarici) u tumačenju Radost Ivanove povezane su sa silama zaustavljanja, odnosno oslobađanja vegetativnih sila u proleće (Ivanova 1992: 15-56). Kao demon donjeg sveta vila zaprečava oslobađanje voda i bujanje prirode, kažnjava ljude koji krše tabue vezane za prolećno doba kada su duše mrtvih oslobođene. Junak koji ubija vilu pokazuje se kao medijator između žive i mrtve vode. U ciklusu umiranja i oživljavanja prirode on je darivalac vode, nosilac obnove života.

U nekim srpskim pesmama o sukobu ožednelog junaka i vile, vila spava uz zeleno jezero i sakati junake koji ga uzmu⁶. U velikdenskoj horovodnoj pesmi Jovo na jezeru moli dve neveste samovile da preigra Lazaricu, Velikden i Gjurgjovden, a da one dođu na Spasovdan na sabor (*na saboro na lulkite*) da ga odnesu pod oblake. Češće no u drugim varijantama, vila ljutim zmijama zauzdava jelena⁷ i goni junaka. Jezero kao htonska voda, te jelen i zmije kao životinje sveta mrtvih daju naglašeno htonska obeležja i samim vilama. Moroz jelena smatra životinjskom hipostazom vile.

Malobrojne pesme u kojima je ishod sukoba junaka i vile, koja je zaključala izvore ili okružila jezero, koban po junaka, pripadaju novijoj fazi narodnog stvaranja. Ni u varijanti sa Hvara (Stojković 154), u kojoj Marko umire kada ga posle viline kletve zaboli glava, niti u pesmi iz Petričkog kraja (SbNU 53, 150), u kojoj Marka, kada pusti sedamdeset reka, samovila okameni, nema sakaćenja. Okamenjivanje se javlja u predanjima o vilama, ali je retko u pesmama. Takvi završeci balada o vili brodarici predstavljaju primere naslojavanja verovanja iz različitih doba, paradigmatičnog povezivanja motiva iz pesama o obnovi prirode, zamenjene lovine, čuvanja htonskih izvora. Prividna epizacija sa pojavom Marka Kraljevića predstavlja kasnu fazu razvoja, mada je Ivanova iznela pretpostavku da je ovaj junak ulegao u mesto nekog mitskog prethodnika.

Hronotop zabranjenog vilinog izvora se menja ukoliko se elementi pesme o vili brodarici uklapaju u druge pesme o vilama. U funkciji potcrtavanja okrutnosti vile Milojević je prikazao čobana kako najpre upozorava Marka kako je izvor vilama opoganjen, a potom ga upućuje na bunar vode ladne koji je nevešto, mistifikacijski prikazao bunar vodu ladnu - ograđenu junačkim plećima, opletenu devojačkom kosom - kao prostor predstojećeg okršaja junaka i demonskog bića sa elementima pesama o vilinom gradu od kostiju (Milojević I, 123).

Izvor u sasušenoj gori kao hronotop sakaćenja menja se pri spajanju ovog sa drugim motivima. U pesmi o agi Hasan-agi vila se prevari i pruži ruku da primi brodarinu (Kurt 86), aga je odvede i privenča, ali vila na kraju pobegne. Spajanje ovih sižea nema mnogo unutrašnje logike, mada način građenja usmene pesme dozvoljava i takvo spajanje. U pesmi

⁶ Vuk SANU II 37; Zorica 1827, str.7-10 = MH II, 2 (V.M. Jovanović je otkrio da je reč o prepisu, prema rukopisnoj zaostavštini VMJ); Am Ur Quell 1890, 1, str. 24-30; Kراسić 36; Mažuranić 1876, str.28 (III izd.1907, str.32-3); Petranović III, 15;

⁷ Par stihova sa motivom Kraljevića Marka i konja zauzdana zmijama pribeležio je još Ivan Lovrić uz opasku što su ... pjesme starije, to više ima u njima ovakvih stvari. U Vukovoj pesmi Car i devojka (I 234) sunčeva sestra zauzdava šarca ljutom zmijom.

iz zbirke Mihajlova (sa čudesnim drvetom srebrnih grana, karagroševima i jabukama) Vela samovila za pet altana daje Marku testiju i ljubav.

U demitologizovanim varijantama vila je pretvorena u devojku. U jednoj primorskoj pesmi o Kraljević Marku, sa periferije epskog pevanja na kojoj dolazi do lirizacije epskih i baladnih tema, kontaminirani su siže o ožednelom junaku u gori i preobraženi siže o zavadi braće (Istarske: 44-45). Kako se umesto vile kod izvora nalazi Pasma devojka (devojkica sa ostrva Pasma) koja prodaje vino, menja se i priroda njihovog susreta, jer nema sukoba demonskog i ljudskog sveta. Tragični ishod proizilazi iz jarosti odbačenog ljubomornog Marka koji ubija devojčinog izabranika. Iako je mitološka logika u potpunosti zamenjena psihološkom motivacijom, asocijacije na pesme o vilama delimično zadržavaju u baladi duh mitoloških varijanti. Pesma iz Kašikovićeve zbirke (II, 61) izlazi i iz kruga balada približavajući se ljubavnim pesmama - ožednelog junaka koji hoće da zakolje konja vila iz oblaka upućuje na studenu vodicu kod koje je devojkica. U jednom savremenom zapisu makedonske varijante o ožednelom Marku samovilu zamenjuje devojkica⁸.

Narodne pesme o VILINOM GRADU OD KOSTIJU prikazuju vile koje ugrađuju ljude u demonski grad⁹. Za razliku od pesama o zidanju mostova, tvrđava, skadarskog grada u kojima ljudi vilama prinose pojedinačne žrtve, i u kojima žrtva ima i posebna svojstva (mlada žena, par blizanaca, brat i sestra, često sličnih imena sa magijskim svojstvima da prizivaju stabilnost građevine), u pesmama o dovršavanju vilinog grada od kostiju reč je o pomoru, stradanju većeg broja neimenovanih ljudi od vihora ili bolesti.

Angelov u studiji o baladama ističe da vilin grad nije ni na zemlji, ni na nebu (1936: 21). Ivanička Georgieva je, pak, uočila "graničan status" bića koja samodive (vile) ugrađuju u svoj grad (1993: 156). Određenim delovima kuće odgovaraju različite starosne i polne grupe - starci, neveste, junaci, deca. Za pokrivanje tavana vila najčešće traži decu (dete) ili, kao kod Verkovića, isprošene, nevenčane devojkice (Verković 1,3). Marko od vile traži da mu gleda *moško* dete i da mu daje vode (Miladinovci 3). Vezivanje deteta ili devojkice kao žrtvenih objekata za direke, tavanske grede - upućuje na istraživanje veze upravo tih delova kuće sa elementima verovanja i obreda o žrtvi i sahranjivanju. Pri pokrivanju kuće može da se izvrši žrtva, kao i pri započinjanju gradnje. Veza sa vratima (direcima) upućivala bi pažnju na izgubljene običaje vezane za sahranjivanje. Veselin Čajkanović u studiji "Sahranjivanje pod pragom", sledeći zapažanja Kotljarevskog o elementima ovog običaja kod Malorusa, nalazi njegove tragove i u srpskim običajima. U okviru ovog razmatranja posebno je interesantan Čajkanovićev primer o zasecanju detetovog uva nad pragom. Ovaj obred otkriva prinošenje žrtve mrtvom pretku koji je sahranjen pod pragom (Čajkanović 1973: 104). Zelenjin navodi nekoliko istočnoslovenskih primera zakopavanja mrtvorodene dece pod pragom (1995: 72). Ukoliko se i pođe od pretpostavke da predstavljeni obredni tragovi pripadaju istom kulturnom sloju kao i pesme o vilinom gradu od kostiju, bila bi potrebna dalja ispitivanja vila kao prevremeno umrlih devojkica, i demona prirode kojima se prinose žrtve pri građenju. Baveći se problemom žrtve pri građenju, Bajburin sagledava žrtvu kao gradiv-

⁸ Petrovski 1992: 114 - rkp. AIF Skopje I 300. reg.5337

⁹ Vučković V 252, VII 47; Karadžić-Vrčević 260; MH V 38; Jastrebov str. 125; Narodno blago II 93; Zorić II 2; Božović III 56; Luburić VI 26, IX 124, XX 147; Vienac K.M. str. 18; Bosanska vila XVII, str.217; ZNŽ XXIII, str.240, br.25; Šaulić I,4, str.123; -Oprezović 37; Obradović (B) 46; Petranović VI 1; Bosanska vila VI, str.298, br.6; Javor 1878, str. 1503, 1880, str. 425; Verković 1,3; Angelov-Vakarelski 10; Miladinovci 3, 10; Dozon 5; Mihajlov 244,245; Radovanović 1; Stoin TV 1521; Romanski I str.250; Ikonov 247; SbNU 7, str.9,8; SbNU 8, 9; SbNU 13, 15, br.1; 14, 13, br.7; 26 br. 368; Mitićeski baladi 22-27.

O vilama u narodnim baladama

ni materijal, smatrajući da i ako žrtva nije bila ljudska, da je građenje mišljeno kao ljudsko, te navodi delove tela u opisu građenja kuće (Bajburin 1993: 159). O korespondenciji tela i kuće pisao je i Toporov u tekstu O strukturi nekih arhaičkih tekstova koji su u vezi s koncepcijom drveta sveta (1971).

Upotreba paradigmatičnog epskog motiva nadovezanog na motiv mitoloških balada preobražava deo balade u uvodni deo epske pesme. Vilino sakupljanje kostiju u nekim varijantama se povezuje sa fragmentima epskih pesama o ženidbama sa zasedom (Vuk VII, 47; MH V, 38). Motiv nedostatka građe ogleda se samo u uvodnom delu pesme, u vilinom pismu svom pobratimu u kome traži da joj obezbedi kosti presretanjem i pokoljem svatova. U kasnijem toku pesme motiv viline građe ponovo se ne javlja. U pesmi iz zbirke Miladinovaca izostavljeno je ubijanje ljudi (Miladinovci 10). Vila traži malu decu da bi dovršila svoj grad, ljudi je navedu da ide u goru, ona vetrom sruši jele i borove kojima pokrije svoj dom.

Balade o vilama, samodivama i judama odražavaju različite stadijume projektovanja prirodnih i ljudskih razornih sila, kao i uvođenja zaštitnih pravila za spas od njihovog kobnog dejstva. Sakaćenje vila, osim ove projektivne demonizacije, predstavlja i poetsko objašnjenje neobjašnjivih stradanja pastira u gorama, na vilinskim vijalištima, u pećinama, devojaka u gradinama.

O BALADAMA O VILI KOJA ZAVAĐA BRAĆU. Motiv zavade braće raširen je internacionalni motiv koji se u našoj tradiciji najčešće vezuje za sukob braće oko plena, žene, vile ili nasledstva¹⁰. Umesto svađe oko plena ili nasledstva, u varijantama sukoba oko vile, motiv žudnje za demonskom ženom postaje jezgro sukoba¹¹. U poređenju sa srodnim pesmama o sukobu oko devojke, pesme o vili zavodnici i zavadnici uključuju odluku vila da nanese zlo složnoj braći. Najstarija među vilama obećava starešinstvo vili koja uspe da zavadi braću, a jedna, obično najmlađa vila, lakoma na vlast, pretvara se u privlačnu devojkicu. Kada je već oženjeni brat uzme sebi, onaj drugi mu to zameri, jer on nema nijednu, i tada ga onaj prvi smrtno rani. Vila je oličenje pakosti nadmoćne sile koja iluzijom estetske i erotske lepote, vara da bi razobličila ljubav braće, i otkrila da su iza "milovanje" surevnjiva sebičnost i zaslepljena okrutnost. Pesme o zavađenoj braći mogle bi da budu podvrgnute žirarovskoj analizi žrtvene krize koju izaziva prevelika sličnost i bliskost braće koja žele da ukidanjem onog drugog potvrde svoj identitet.

U tekstu o pesmama o vili koja zavadi braću u narodnoj poeziji balkanskih naroda, Alojz Šmaus ukazuje na tip *balade sudbine u kojima se tragika pojavljivala kao primitivno snažno iracionalno verovanje u sudbinu kojom su se ćudljivi ljudi podavali zlim nadljudskim silama ne pitajući se uopšte o ličnoj krivici* (Šmaus 1973: 203). Analizirajući niz varijanata, Šmaus uočava procese epiziranja ove balade ukazujući na umetanje motiva koji je približavaju ostalim junačkim pesmama o zavadi braće i nekim pesmama o sukobu vile i junaka. Na zboru vila (koji je stvoren po ugledu na skup junaka), pojavljuje se ideja koja anticipira sudbinu braće, te se radnjom samo ostvaruje ono što je već nagovešteno da će se

¹⁰ Ovim pesmama, uslovno, mogu da se priključe i balade o dvoboju junaka koji, u samrtnoj ispovedi jednog od njih, otkrivaju da su braća.

¹¹ Bogišić 43; Erlangenski 132; Vuk II, 10; Petranović II, 6; MH I, 46 beleška str. 560-2; Srećković 232; Luburić rkp. X 46; Vila III, str. 453, br. 114; Vrčević rkp. E 62/4 14; SbNU 2, str. 3; 8, str. 6; U Tomazeovoj pesmi nalog vile izvršava obična smrtnica koja zavadi blagom braću trgovce. U pesmi Kraljević Marko i Pasmama devojka (Istarske, str.44-45) preobrnutu Marko sam pita vilu koga bi izabrala - njega ili Rada, pa kada vila izabere brata on prvo ubije njega, pa sebe.

dogoditi. U baladi sudbine, ubistvo i samoubistvo su se dešavali na istom mestu, dok u epski razvijenijim pesmama, brat ubica napušta mesto zločina.

Zapis najstarije pesme o vilama zavadnicama nalazi se među bugaršticama čiju je *tendenciju ...prema baladnom uobličavanju* uočila Maja Bošković-Stuli (1988: 511). I u njemu je očigledno da su epski motivi već postali deo tradicije narodnog pevanja. U najstarijoj varijanti, bugarštici koju je objavio Bogišić, vila zavađa braću Jakšiče¹². Tema sukoba braće vezuje se za Jakšiče i u istorijskim i u neistorijskim baladama. Bugarštica o *dva mila brajena* predstavlja "baladu sudbine" - u narativno nerazvijenom sižeju Jakšić Mitar se ubija na mestu gde je pogubio brata. U pesmi iz Erlangenskog rukopisa, u kojoj vila Katarina omrazi neimenovanu braću, već postoji epska epizoda povratka brata na kobno mesto. U muslimanskoj varijanti iz Karadžičeve zbirke braća se zovu Mujo i Alija, ali Vuk s pravom smatra da je pesma *starija od Turaka*. Posebnost ove pesme čini postojanje dvostrukog sukoba, najpre oko lovačkog plena - utve pozlaćenih krila, a zatim oko vile pretvorene u devojku. Napominjući da je udvajanje radnje specifičnost muslimanske poezije, Šmaus govori o dve svade, jednoj sa pomirljivim, i drugoj sa tragičnim ishodom. Po Šmausovom mitološkom tumačenju prve svade, utva predstavlja dušu vile, pa prepirka braće predstavlja borbu za vilinu dušu. U drugom, razvijenom delu pesme, nakon što je Mujo ubio Aliju, on sreće pticu *bez desnoga krila* i otkriva svu nesreću u poređenju:

"Mene jeste bez krila mojega,

Kako bratu, koji brata nema, Vuk II, 11, st. 61

Podsticaj za povratak na mesto bratoubistva je susret sa osakaćenom pticom, životinjom, povreda konja ili sokola, ili otkriće da je vila nestala. U tekstu o pesmi "Dioba Jakšića", o mužu koji je naložio ženi da mu otruje brata pošto se posvadio oko *vrana konja i sokola*, Hatidža Krnjević piše o funkciji životinja: *Konju, sokolu i utvi, a ne čoveku, dato je da, kao posrednici "gornjeg" i "donjeg" sveta, posebnim znacima upozore na nedopustiv moralni (...) poremećaj na zemlji, u ljudskoj zajednici* (Krnjević: 216). U baladama o vili zavadnici, reči konja i sokola otkrivaju dubinu greha i vraćaju bratoubicu na mesto zločina, dok u pesmama o svadi oko nasleđa ovo otkriće pokreće brata da spreči zločin.

Primer proširenja pesme novim epizodama daje i varijanta Petranovića (II,6), u kojoj se umesto uobičajenog kraja, bratoubica, videvši da je vila nestala, ne vraća na grob ubijenog već odlazi kući. Kada njegova ljubav nasluti šta je učinio, on je ubije, i na čordi (sablji) izvadi čedo, da bi na kraju ubio i sebe, zatvarajući lanac nasilja.

Baladni ton epske pesme iz Bosne, iz zbirke Matice Hrvatske (I, 46), poetski je plodotvorniji, završava čudesnim izmirenjem. Pevač preuzima paradigmatični motiv biljaka koje isprepletene rastu na grobu nesretno rastavljenih dragih, i po samoubistvu bratoubice na grobu braće rastu ruža i bor. Na kraju veoma razvijene, inovirane, ali i smušene varijante iz

¹² Složnost braće se ističe istim stihom i u bugarštici baladnog tona o sukobu Kraljevića Marka i Andrijaša oko plena, koju je Hektorović objavio u Ribanju i ribarskom prigovaranju - Bogišić

O vilama u narodnim baladama

rukopisne zaostavštine Vuka Vrčevića¹³ nasuprot zloj vili, javlja se vila posestrima, koja sa *drugama* kopa grob za dva brata, spaja im ruke, kao u baladama o smrti dvoje dragih, i sa gradi *crkvu rumenu ružicu*.

Kontaminacije sa ostalim tipovima pesama o zavadi braće, po nemačkom istraživaču, proizilaze iz pomeranja pažnje sa demonskog bića na junaka, *mitološki sadržaj je sve više u pozadini u poređenju sa psihološkim interesovanjem za ljudsko* (Šmaus: 227). Nasuprot okrutnom bratu je plemeniti brat koji daje savete i oproštaj¹⁴. Oproštaj i savet kako da sakrije zločin pred majkom potiče iz pesama o braći koja prekasno otkrivaju da su braća. Korišćenje motiva oproštaja iz pesama o nehotičnom ubistvu, podcrtava kontrast dobra i zla.

Pomeranja ka srećnom završetku u baladama o zavadi braće nije uobičajeno, ali se sreće u spoju sa pesmama o vili koja leči ranjenog junaka¹⁵.

Pesme o zavadi braće slične su pesmama o iskušavanju ljuba, ili zavadi braće oko ple na ili devojke, ali su razlozi slepog ljudskog delanja delimično preneseni na vilinska bića. Braća opčinjena vilom *prtvornicom* čine očiglednom ljudsku nesposobnost da razluče istinito i lažno. Zavedeni, pa zavađeni, oni prekasno otkrivaju opsenu poštu shvate da su sve izgubili. Za razliku od veštica, koje su nedvosmisleno i jednoznačno zla bića, kao demonska ženska stvorenja kod kojih se zlo ogleda i u njihovom izgledu - ružnoći i neprikrivenoj okrutnosti - vile su i u slučajevima kada zlo nanose privlačne i zavodljive. One u sebi nose moć da začaravaju i razočaravaju, zavode i razaraju. Ambivalentnost je ili deo njihove prirode ili čovekovog odnosa prema njima, te pesme o vili kao ženi izražavaju i ambivalentnost odnosa muškarca prema ženi kao natprirodnom biću. U pesmama o vilama trag obrednih funkcija je izbledeo, ali se nazire da je osnova tih obreda mogla da bude žrtvena.

Mogućnost uključivanja ili zamene motiva iz drugih balada, epike i lirске porodične poezije svedoči o njihovoj paradigmatičnosti. Procesi epizacije posebno su očigledni u pesmama sa umetanjem narativno razvijenih epizoda i iz sižea koji su udaljeniji, kao i u pesmama sa proširenim opisima. U pesmi o ženidbi Grujice Novakovića iz Vukove zbirke, starac Raško je epski obradio motiv vilinog pretvaranja u lepu devojku u prikazivanju viline pomoći mladom junaku u dvoboju.

¹³ Neosporne slabosti naročito u zamenjivanju imena braće i nedoslednosti u razvoju sižea kvare vezu kontaminiranih motiva i time izazvane promene u motivaciji odnosa braće i vile. Ljubav braće je najrazvijenije prikazana među svim varijantama, a nešto je ublažena i napetost između prava ženjenog i neženjenog brata, jer je jedan od njih samo prstenovao devojku. Saglasno ispoljenoj ljubavi tragični ishod ne proizilazi iz zavisti, već iz nesrećnog sticaja okolnosti kojima upravlja vila. Kada je jedan od braće uzme k sebi, ona priskoči drugom bratu, a onaj prvi krene da joj odseče ruke. Sposobnost vile da bićima daje drugi oblik u ovoj pesmi se ne pokazuje samo u pretvaranju kamenja u ovce, i uzimanju lika čobanice, već se vila, u ovom po nju opasnom trenutku, pretvara u sokola da bi izbegla zamah mača koji umesto nje poseče brata. Pevač ovakvom razvoju radnje "prilagođava" i nastavak pesme - brat nije sebično zadovoljan uzetom devojkom. Ubistvo je nehotično, on kune svoje ruke, želi da pođe po popa i vidara, a devojku naziva "utvornicom". Tradicionalni motiv susreta sa pticom polomljenog krila u ovoj pesmi je na neobičan način opet povezan sa vilom - ona se pretvara u sokola koji kaže da mu je sa polomljenim krilom kao bratu bez brata, čime demon navodi drugog brata na samoubistvo.

¹⁴ Vuk II Mujo se na bratov nagovor vraća da uzme Alijina vrančića, kod Vrčevića, brat na samrti savetuje svog ubicu.

¹⁵ Marko Kraljević sretne Mitra Jakšića kako kuka što je ubio brata. Marko natera vilu da izleči Stjepana, posle čega oni piju i vesele se (Vila III, str. 453-4). I u Luburićevoj varijanti vila pod Markovim pritiskom izvida Jakšiće, ali ih Marko opominje da ne idu u lov u nedelju (Luburić rkp. X 46)

Odnos čoveka prema vili, kao privlačnom a nepokornom biću koje ga dovodi u nesklad sa sobom ili sa drugima, neminovno je dvostruk - on je želi, ali ne može da bude sa njom, jer je njihov spoj osuđen da bude nepotpun ili koban zbog njene demonske, zlu sklonе prirode. U narodnim baladama o vilama zavadnicama nema samilosti i očovečenja, po-
našanje žene, prikazuje se samo porodična nesreća.

O PESMAMA O ŽENIDBI VILOM. Sa demitologizacijom narodnih verovanja uključenih u narativne žanrove gubila su demonska svojstva svoju moć. U lik vile unesene su ljudske crte, pa se u patrijarhalnoj kulturi, dvostrukost vilinskog bića približila arhetipu privlačne, nadmoćne, katkada i agresivne žene koja svojom pojavom izaziva žudnju ili strah, očekivanja koja ne može i neće da zadovolji. Različiti stadijumi mita o vilama i njihovi estetski preobražaji nalaze se i u epizovanim narodnim pesmama baladnog tona u kojima vile dobijaju osobine žene. Vile delimično gube svoje moći, pa tako i nedodirljivost i neuhvatljivost demona, ali njihova pokornost je samo privremena. To dvojstvo demonskog bića i žene u vili javlja se u nizu različitih pesama - o vili ženi, vili ljubavnici koja muža pretotima pravoj ženi, vili koja u liku devojke zavađa braću, vili koja svojom lepotom ili glasom mami čobane i junake.

Pesme o vili kao ženi koja beži od muža započinju različitim motivima koji prikazuju kako nadmoćni muškarac vili oduzima moć i primorava je na zajednički život. Po razmatranjima Putilova, ove motive moguće je nazvati "ulaznim", jer svi oni vode ka istom motivu¹⁶. Junak silom odvodi vilu u svoj dom pošto joj ukrade krila, ili je pobeđi u dvoboju, ili po dogovoru nadvira vile (samodive) u kolu i odvodi najmlađu vilu sa sobom. Dalje, vila obnovi svoju moć, napusti svog gospodara, i bekstvom razvrgne brak¹⁷.

Poreklo motiva vilinog bekstva zakriveno je isprepletanim slojevima mitskog i nemitskog mišljenja. U traganju za prvobitnim jezgrom sižea, invarijanti (prvobitnoj varijanti) i alomotivima - postojanim motivima koji se nisu menjali (Ivanov, Toporov 1975: 54) u ovim pesmama nema jasnih tragova obreda godišnjeg ciklusa, ali se alomotivski, videćemo kasnije, pojavljuju jedan element životnog ciklusa.

Nije nebitna činjenica da je najstabilniji motiv u ovim pesmama upravo motiv kola iz koga vila dobivši krila odleti. U procesu demitologizacije krila i okrilja se preobražavaju u košulju ili kolan, naizgled svakodnevne predmete koji imaju čarobne moći. Prostor demon-skih moći, koji predstavlja invarijantni element u svim pesmama o vilama, nije udaljeno i zabranjeno vilinsko mesto, već kolo u kome vila ponovo zadobija svoju pravu prirodu. Motiv kola u pesmama o ženidbi vilom, osmerački stih kao stih pevanja u kolu, osmeračke pesme o vijanju vile i junaka, postojanje kola koja se nazivaju vilinskim, navode na misao da je sastavni deo obreda bilo i izvođenje kola. Motiv kola valja dodatno ispitati u krugu svih varijanata pesama o vilama.

Pored kola, vilin odnos prema deci invarijantno se javlja u svim pesmama, te se ukazuje kao jedno od mogućih pra-jezgara pesama. Vila u nekim varijantama ostavlja svu decu, u nekim, pak, svu odvodi. U nekim pesmama vila odvodi samo žensku decu, ili govori kako

¹⁶ Putilov: 1975, 149; Nasuprot ulaznim su izlazni - motivi koji se sižejno mogu nastaviti-razgranati u više motiva

¹⁷ Bogišić 39 (Betondić); Petranović I 17; Petranović II 30; Petranović III, 38; Petranović III 58; Bogišić rkp.III/4; MH I, 51 (Tomazeo); MH I, 75 (Obradović); MH II, 19 (Glavić); MH V, str.433; Đikić 32; Kurt 86; Rovinski II 3, str.211; Bosanska vila 14 (1901), str. 73; Bosanska vila 16 (1903), str. 348; Banović (1903) rkp.MH 39=ZIF 289 br.42; Glavić rkp.MH 179/8=ZIF 201/8 br.273; Krsto Marković rkp.MH 141=ZIF 50 br. 7; ZNŽ XXIII, str. 234, br. 6; Prčić, str. 183, 201; Bartok Lord 12e; Luburić rkp. IX 123; Luburić rkp. X 196; H.Đorđević 190; Mutić; Miladinovci 1,2; Verković 28; Angelov Vakarelski 12; Slavejkov 239; Mitićeski baladi 38-40; B"lgarska starina str. 157; Dozon 4; SbNU 12, str. 6; 21, str. 9; 26, str. 254; 38, 164; 46, 54.

O vilama u narodnim baladama

će obilaziti svoje potomstvo u domu koji napušta. Vilino uzimanje dece nije blisko motivu sakaćenja, te nije moguće govoriti o tragovima žrtvenog obreda.

Između brojnih elemenata koji možda sadrže sačuvano obredno značenje valja obratiti pažnju i na prilike u kojima vila odlazi. Vila na prevaru dobija svoja krila i okrilja, najčešće na slavlju povodom rođenja, krštenja ili svadbe sina, i beži iz kola u nebo. U bugarskim varijantama povod za slavlje je krštenje u kome sam kum traži od kume da zaigra *judinsko* ili *samodivsko* horo. Hrišćanskim obredom krštenja, dete prestaje da bude u vlasti demonskih sila i postaje član ljudskog društva. Time se dete udaljava od svoje demonske majke. U nekim srpskohrvatskim pesmama vila beži na dan svadbe prvog ili poslednjeg sina. Ovo produžavanje zatočeništva vile, verovatno, predstavlja kasniji sloj u kome se poetski razvijaju majčinske odlike vile. Vezivanje bekstva sa svadbom sina poklapa se sa zatvaranjem biološkog (generacijskog) ciklusa i početkom novog života. U pesmama o bekstvu vile očigledna je velika važnost trenutka uključivanja muškog deteta u zajednicu. Vilino uzimanje deteta je povezano sa nekim obrednim odvajanjem od, obično prvo-rođenog, deteta.

U procesima mitske i poetske kontaminacije, supstitucije, u motivskim proširivanjima novim detaljima, sporednim i novim epizodama, unose se i elementi iz pesama koje su po likovima ili po radnji srodni pesmama o vili i njenom bekstvu. Pevači preuzimaju žanrovski paradigmatične motive iz srodnih pesama: iz epskih pesama - motive o okršaju, iz lirskih - motive bračnih ili ljubavnih odnosa, iz predanja, bajki i mitoloških lirskih pesama - demonske osobine. Kako se jaz između sveta demona i ljudi smanjivao, tako su i mitološke narodne pesme primale elemente balada ili romansi. U pesme o vili ljubovci uključeni su brojni paradigmatični motivi iz lirskih, epskih i baladnih pesama o porodičnim odnosima. Dok se u epskim pesmama o bekstvu žene - nevernica surovo kažnjava ili svečano dočekuje, zavisno od toga da li je junakinja ostavila veru junaka (i pevača) ili njihovu veru prihvatila - pesme o vilama, manje sputane epskim imperativima, otvorenije su za pevačeva psihološka tumačenja likova. U opisima emocionalnog odnosa junaka i njegove "žene" postoji izvesna srodnost sa baladama i njihovim prikazivanjem čovekovog unutrašnjeg života.

Posebno široko polje za psihološko i poetsko variranje daju završni delovi pesama o bekstvu vile u prikazu raznovrsnih odnosa muža, žene-vile i dece. U narodnoj poeziji retko osvetljena osećanja napuštenog muškarca ovde se izražavaju željom da mu se vila vrati. U Betondičevoj bugarštici, zapisanoj u prvoj polovini 18. veka, a objavljenoj u Bogišićevoj zbirci, Nada Milošević Đorđević je uočila *zametak junakovog traganja za vilom*¹⁸. U pesmi iz zbirke Dželaludina Kurta ostavljeni muž zove vilu i u ime dece. Okupivši decu oko sebe naziva ih *sirotima*, slično kao Hasanaga u čuvenoj baladi. Pevač je upotrebio formulu za opis slične emotivne situacije. I u pesmi koju je Đikić zabeležio u Trebinju, napušteni muž pokušava da probudi materinski osećaj vile nagorkinje:

Bud' ne žališ, mene, Hasan-age,

Što ne žališ tri nejaka sina? Đikić E 36, 32

U trima bliskim varijantama, punim mitoloških mistifikacija, pesma Petranovićevog pevača Ilije Divjanovića (Jovanović; Kilibarda 1974) poslužila je kao pisani predložak pesama koje su zapisali Obradović u okolini Travnika i Luburić u Nikšiću. Petranovićev obrazovani pevač Ilija Divjanović u pesmi "Ženidba Banović Sekule", mistifikatorski menja aktere radnje - umesto čoveka, vilu hvata i ženi zmaj Banović Sekula. Tom zamenom, koja

¹⁸ Milošević Đorđević 1971: 62, u pesmi: za njome Novače na svojemu dobru konju

ne pripada mitskoj tradiciji no mitskoj fantaziji, pevač lakše opravdava nadmoć muškog lika. Umetanjem zmaja kao junaka pevač je, da bi održao uverljivost o moći nadprirodnog bića nad vilom, morao da promeni deo sižea koji se odnosi na vilino bekstvo - morao je da odustane od vilinog bega iz kola, jer bi zmaj mogao lako da je uhvati. Tako vila, učinivši da devet sinova nestane, prevari Sekulu obećanjem da će mu roditi još devet, ako joj ostavi krila i okrilja pod jastukom, ali ga noću napusti. Motiv iz demonološkog predanja o uzimanju dece Divjanović prilagođava svom sižeu. On vilinu prevaru ne "gradi" na lakovernoj opuštenosti muža koji slavi, već na osećanju bola zbog gubitka dece. I tu, kao i u prikazivanju odnosa zmaja i vile, u kome Nada Milošević Đorđević zapaža *neku sladunjavo-seksualnu preokupaciju* (Milošević Đorđević 1971: 67), pevač poklanja pažnju psihološkom senčenju likova. Vili se, pošto je odvela sinove, a pre no što je i sama nestala, obraća zmaj nemoćno i sa nežnošću i *tih*o besjedi:

"Ljubo moja, da od Boga nađeš!

"Što ti radiš od poroda svoga,

"Od poroda i moga i svoga?"

"Mi imasmo do devet sinova; Petranović III, 38

U varijanti proistekloj iz ove pesme koju je zabeležio Obradović u Travniku, a štampala Matica Hrvatska, Banović Sekula je grub i preti vili, pitajući šta je uradila sa njegovom decom (*Kam mojijeh sedam sinova? Kamo moga devetoga sina*, - Obradović, MH I, 75) Pevač je model emotivnog zmaja, promenio pridajući zmaju Sekuli osionost i snagu.

Nasuprot predstavi bezdušne vile, u nekim varijantama se prikazuje vila kao osećajno biće. Očovečenje demonskog, nepokornog bića je iskušenje za pevača: on treba da zadrži osobenost vile kao demonskog bića, čija su osećanja daleka od ljudskih, ali vilama želi da pripiše ljudima razumljive emocije. "Prilagođavanje" vile osećajnom svetu žene zasniva se na prikazivanju njenih majčinskih ili sestrinskih osećanja. Iako nije žena, njena psihologija se udvaja na psihologiju supruge i majke. Ona može da beži od muža, ali i da bude majka koja iskazuje, poriče, potiskuje ili žrtvuje svoja osećanja prema deci. Kada u kući ostavlja najmlađeg, nekakog sina koga treba dojiti, za razliku od obične žene, vila može nevidljiva da izbegne muža, i poseti svoju bebu. U Betondićevevoj bugarštici o Novaku, vila naglašava da je muž neće videti; u pesmi iz Tomazeovog zbornika o ženidbi Marka Kraljevića, vila poručuje da Marko i Vukašin neće znati kada je došla, a Andrija (beba) i Markova ljubav hoće. I u Đikićevoj varijanti vila govori da će obilaziti sinove, ali je aga neće videti.

Vila se opravdava deci koja je mole da ih ne ostavlja rečima da i ona ima *svoju* majku, braću i sestrice (MH V: 433). U pesmi iz Bartok-Lordove zbirke ona govori *Ja sam davno majku ostavila*. Vilino objašnjenje da odlazi, jer se uželela svog roda, može, sledeći narodno predanje, i da važi ukoliko je reč o sestrama, ali majku već ne bi mogla da ima - jer se po predanju vile rađaju iz rose. Ovakva transformacija sižejnog kraja u koji pevač uključuje porodično osećanje psihološki "senči" vilin odlazak pripisujući i svetu demonskog odnose koji vladaju među ljudima. Demonski svet prestaje da bude neljudski svet u jednoj varijanti (Bosanska vila, 1903), ali vila žali što ostavlja neposavetovanu snahu. Ona izražava dvosmislenu brigu i nežnost prema mužu i svojim sinovima koje napušta, jer nije uputila snahu kako će da im ugodi.

Mogućnosti proširenja pesme osvetljavanjem vilinih motiva, reči i postupaka, pokazuju se veoma raznolikim u "izlaznim" motivima, koji najčešće određuju sam kraj pesme i način razrešenja odnosa junaka i odbegle vile. Vilini postupci se nalaze u širokom rasponu od potpunog potvrđivanja njene demonske prirode do unošenja elemenata ljudskog po-

O vilama u narodnim baladama

našanja. Psihologizovanjem vilinog odnosa prema mužu ili prema deci iskazuju se različiti stepeni njene očovečene emotivnosti. Katkada vila ili majka podsećaju junaka na nekadšnja upozorenja o uzaludnosti vezivanja za demonsko biće¹⁹.

U remitologizovanim varijantama delimično se menja odnos junaka i vile. Krstić je zapazio specifičnosti oblikovanja varijanata putem procesa spoljašnjeg prilagođavanja (*davanje lokalne boje*) i unutrašnjeg prilagođavanja (*uslovljenost pesme s obzirom na prirodu i karakter junaka* - Krstić 1937: 109-110). Krstić je u dvema hrvatskim varijantama primetio da je siže ponovnog hvatanja vile vezan za lik Kraljevića Marka²⁰. Takav netipičan, po junaka srećan kraj, on tumači pevačevom naklonošću prema Marku Kraljeviću. *Zbog ovih simpatija prema njemu pevač je učinio još jednu izmenu, promenio je donekle i karakter vile - ona se brzo miri sa svojom sudbinom.. i daje savet kako će je zadržati* (Krstić 1937: 112-113). Ovakvo razvijanje sižea tumačeno je unošenjem elemenata bajki u kojima junak pobeđuje demonsko biće.

Kontaminacijom motiva koji pripadaju međusobno isključujućim paradigmatičkim nizovima, u pesme o vilama se unose i motivi koji narušavaju onu relativnu logičku, emotivnu i poetsku koherentnost u prikazivanju likova. U pesmi iz Prčićeve zbirke o Mezirović Josi i vili Mandalini uvodni deo pesme je već potpuno izvan fantastičnog - junak prosi *vilu tri godine dana* i isprosi je, da bi se na motivacioni sklop stran mitološkoj tradiciji "prilepio" motiv vilinog bekstva, koji je u suprotnosti sa prosidbom i dobrovoljnom odlukom vile za život sa junakom. Iako nije naznačeno da je vili Joso uzeo krila, ona ih traži od njega i odleti. Pevač promenjene uvodne motive nije prilagodio uobičajenom finalnom motivu pesama o vilinom bekstvu, pa i kraj pesme više nema smisla.

Pesme u kojima vile beže, pevaju o zabludi prisilnog zajedništva, govore o momentu rušenja porodice junaka. Vile, nesklone čoveku, a prisiljene da dele sa njim život, ostavljaju muža čim njegova pažnja gospodara popusti. Narodna pesma prikazuje čoveka koji spoznaje da lepo demonsko biće i pored zajedničkog života ne pripada njegovom svetu. Pevač, zavisno od karaktera junaka, prilagođava i njegove reakcije, menja funkcije lika u okviru sižea. Pesme o vilinom bekstvu nemaju u pesmama o otmicama devojaka korespondentne varijante, ali se osećanja dece i muža izražavaju formulama koje se nalaze u baladičnim epskim pesmama i baladama sa motivom napuštanja doma. Drugi tip psihologizacije aktera pesama o bekstvu žene-vile predstavlja proširivanje koje je usmereno na osećanja same vile. Na mitsko magijskoj osnovi poetski se govori o razdoru koji nosi spoj demonskog i ljudskog sveta.

VILA LJUBAVNICA. Sa opadanjem demonskih svojstava nadljudskog bića postaje moguće uzajamno preuzimanje motiva, pa i postojanje pesama u kojima je moguća zamena likova vile i žene. U pesmama o vili zbog koje muž zapušta svoju ženu, logika osećanja zanemarene žene i razlozi njenog nesuprotstavljanja ipak su drugačije motivisani nego u pesmama o ženi ljubavnici. Žena kojoj je vila otela muža pati jer je uskraćena za pažnju i ljubav, ali nema odvažnosti za pobunu i zbog (eksplicitno nespomenutog) straha od vile. Menja se i lik zavodnice - umesto čestog naglašavanja osionog ponašanja žene ističe se prirodno svojstvo vile.

Prva objavljena varijanta ove pesme pojavila se u Petranovićevoj zbirci *ženskih pjesama* 1867. godine. Niz sledećih zapisa načinjen je u Hrvatskoj²¹, i između njih je moguće pratiti moguće zajedničko poreklo pesama i variranje motiva.

¹⁹ vila - Miladinovci 1; Mitićeski baladi 38, majka - Mitićeski baladi 40

²⁰ MH II 19 (Baldo Glavić), MH II str. 365 (Krstić Marković)

Počeci pesama o zanemarenoj ženi prikazuju njen bol i trpljenje za koje se naglašava da traje veoma dugo - devet godina ona živi sama i nesrećna, nemajući sa kime da podeli svoju sudbinu do sa cvetom ili vencem. Jovan-begovica šetajući po bostanu svoj život poredi sa jalovim cvetom:

*Pa dolazi kaloperu cvjetu,
Kaloperu tiho progovara,
"Kalopere, jalovo cvijeće!
"Ni se siješ, ni se presađuješ
"Baš ko i ja mlada nevjestica,*

Njena neostvarenost je dvostruka jer žudi za mužem i želi dete, ali kako pesma tek nagoveštava - bespomoćna i povređena nema hrabrosti i stida da svoju muku otkrije nekom sve dok njeno jadanje ne čuje svekrva ili dever. Tok lirske radnje tada se ubrzava uplitanjem muževljevog brata ili oca, koji kažnjavanjem vile ili pretnjom kazne prekidaju ljubavnu vezu sa demonskim bićem koje ga odvlači od žene. U različitim varijantama vila ne brani svoje pravo na muškarca.

U varijanti iz Žganecove zbirke, vila svoje pravo na ljubavnika opravdava rečima majke koja je dok je on bio u kolevci, pevala svom sinu da će ga oženiti belom vilom. Zavet bi mogao biti zatamnjeni trag obrednog porekla ovog motiva, ali je on narativno razvijen i odavno usmeren shodno moralnom pravu ljudi.

Kroz pretnju vili pevač iskazuje stav zajednice koja štiti pravo zanemarene žene, dajući njoj ili njenim zastupnicima i moralnu dozvolu da se zavodnica ubije. U Petranovićevoj pesmi svekrva ubija vilu, a zatim iz njene utrobe izvadi na nožu sina zlatnih ruku i zlatna perčina, pa i njega iseče. U slici surove kazne čudesna boja detetovih ruku i kose potvrđuju nadljudsko poreklo neželjenog poroda. Svekrva ili dever, kao predstavnici muževljevog roda koji štiti narušenu čast češće ubijaju vilu no sama žena²¹. U Kuhačevoj pesmi vila strada - ali od ruke zanemarene žene. Mara dobija hrabrost nakon devet godina jalovosti, tek kada sazna da je njena jadanja slučajno čula svekrva, tek kada je patnja prestala da bude samo njena i kada je saučestvovanje u njenoj mucu goni na ubistvo vile i demonskog deteta. Žena se sveti za uskraćenu milost i plodnost, za neostvarenu ljubavnu i majčinsku sreću. Mada bi njeno nasilje moglo da se opravda i uništenjem nečistog bića u motivaciji njenog postupka ostaje samo povređenost žene.

U trima bliskim varijantama iz okoline Karlovca o Ivanovoj ljubi i vili nema kazne, već se pojavljuje samo pretnja. U Strohalovoj varijanti vila zatečena u postelji moli majku svog ljubavnika da joj ne odreže kosu: *jer bi bila vila med vilama, kak je tvoja snaha med snahama* (MH V 23). Paralelizam između dva sveta i korespondentnost vrednosti u njima uspostavlja se u ravni socijalnog uvažavanja.

U pesmi, u kojoj je dramska napetost najsuptilnije iskazana na lirski način izborom reči i slaganjem stiha, svekrva čuje razgovor devera i snahe, koji je pita zašto je *nujna i tu-*

²¹ Krstić u Indeksu motiva stavlja i žene i vile u istu grupu motiva (str.13,173). Kao i ostalim slučajevima nedostaju mu varijante iz hrvatskih rukopisa, što je povodom ove pesme vrlo relevantno jer ih ima dosta. Petranović I 19; MH V 22 (Ciganović); MH V 23 (Strohal); Kuhač V 390 (1993); Delorko: Narodne pjesme kotara Karlovac 67; Žganec (k) 356; Štanfel MH 48=ZIF 6-8 br.13; Kamenar MH 171=ZIF 2 br.9; MH V str. 434; Bosanska vila 8 (1893), str.42-43; Horvatić 13,17; Šapkar 3 (Marka pita sina gde ide svako veče - u pustinja ljubi posestrimu samovilu)

²² MH str. 434 Marković, i čedo na sablji Strohal II,152.

O vilama u narodnim baladama

robna. Kada vidi kako joj snaha stoji uz krevet njenog sina dok vila u njemu spava, svekrva pretila vili da će da joj odreže kosu.

Vila se je premilo molila:

Nekajte me majko Ivanova!

Zakaj nisi vila med vilami

kak je moja snaha med snahami. Kamenar rkp.MH 171,9

Najrazvijenija varijanta o vili zavodnici (objavljena je u Bosanskoj vili; 78 stihova) proširuje se u svim segmentima radnje. Retorički razvijeno proširenje unutar lirske situacije dobija se devojčinim širokim "naricanjem" o svojoj sudbini, dok se okvir lirske radnje približava epici epizodničnim proširenjima. Proces epizacije se ogleda i u promeni ambijenta - obračun sa vilom se ne dešava u unutrašnjem prostoru, kao u lirskim pesmama, već na livadi na kojoj brat vilu pogađa strelom. Postignuti epski ton se ne napušta jer u deverovom dokazivanju da je vila mrtva, ima elemenata razmetanja epskim trijumfom - šićarom koji sačinjavaju biserje i odelo. Na kraju se pokazuje reagovanje brata na vest o smrti vile ljubavnice. Namesto jadikovanja ili sreće zbog oslobođenja, ukoliko je njegova veza bila plod opčinjenosti, njegova osećanja su iskazana u jednoj pesmi nejasnog toka i smušene sadržine.

Mitološki elementi u ovim relativno kratkim pesmama, svojom demonskom aurom daju konfliktu žene i njenog muža jednu dublju motivacijsku osnovu. Ljubavnice, u kontekstu očigledne veze pesama o ženama i vilama, zadobijaju jednu demonsku notu.

Literatura

Agapkina 2000 - Tat'jana A. Agapkina: Demony kak personaži kalendarnoj mifologii, *Slavjanskij i balkanskij fol'klor*, Moskva, 2000, str. 212-242.

Bandić 1980 - Dušan Bandić: *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980.

Bošković-Stulli 1968 - Maja Bošković-Stulli: Balada o pastiru i tri vještice, *Narodno stvaralaštvo-Folklor*, 7 (1968), 25, str. 20-36.

— 1988 Baladni oblici bugarštica i epske pjesme, *Forum*, 27, 1988, 55, br.5-6, str. 501-511.

Bratić 1993 - Dobrila Bratić: *Gluvo doba. Predstave o noći u narodnoj religiji Srba*, Beograd, 1993.

Čajkanović 1973 - Veselin Čajkanović: *Mit i religija u Srba*, Beograd, 1973.

— 1994 *Stara srpska religija i mitologija*, rukopis priredio Vojislav Đurić, Beograd,

Dukova 1983 - Ute Dukova: Die Bezeichnungen der Daemonen, *Balkansko ezikoznanie*, 26, 1983, 4.

Georgieva 1993 - Ivanička Georgieva: *Blgarska mitologija*, Sofija, 1993 (2. izd).

Ivanova 1992 - Radost Ivanova: *Epos obred mit*, Sofija, 1992.

Jovanović 1997 - O lažnoj narodnoj poeziji, *Književna istorija*, Beograd, 29, 1997, 102, str. 193-240.

Kilibarda 1974 — Novak Kilibarda: *Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pesama*, Beograd, 1974.

Krnjević - Obredni predmet "molitvena čaša" u pesmi "Dioba Jakšića", u: *Srpska fantastika*, Beograd, 1989, str. 207-220.

Krstić 1937 - Branislav Krstić: Ženidba čoveka vilom, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, 4, 1937, 1, str. 99-119.

- Levinton 1975 - Georgij A. Levinton: K probleme izučenija povestvovatel'nogo fol'klora, *Tipologičeskie issledovanija po fol'kloru*, Moskva, 1975, str. 303-319.
- Marinov 1914 - Dmitar Marinov: Narodna vjara i religiozni narodni običaji, *Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis*, 28, 1914.
- Milošević-Đorđević 1971 - Nada Milošević Đorđević: *Zajednička tematsko-sižejna osnova srpskohrvatskih neistorijskih epskih pesama i prozne tradicije*, Beograd, 1971.
- Putilov 1975 - Motiv kak sjužetoobrazujuščij element, u: *Tipologičeskie issledovanija po fol'kloru*, Moskva, 1975, str. 141-155.
- Šmaus 1973 - Alois Schmaus: Die Fee entzweit Bruder, u: *Gessammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen*, II teil, Muenchen, Dr Rudolf Tofenik, 1973.
- Toporov 1971 - Vladimir N. Toporov: O strukture nekotoryh arhaičeskih tekstov, sootnosimyh s koncepcijej "mirovogo dereva", *Trudy po znakovym sistemam*, Tartu, 5, 1971.
- Vinogradova, Lj.N. Vinogradova, S.M. Tolstaja: K probleme identifikacii i sravnenija personazej slavjanskoj mifologii, *Slavjanskij i balkanskij fol'klor, Verovanija tekst ritual*, Moskva, 1994, str. 16-44.
- Seksual'nye svjazi čeloveka s demoničeskimi suščestvami, *Seks i erotika v ruskoj tradicijonnoj kul'ture*, Moskva, 1996, str. 207-224.
 - Kalendarnye perehody nečistoj sily vo vremeni i prostranstve, *Koncept dviženija v jazyike i kul'ture*, Moskva, 1996, str. 166-184.
 - Značenje kalendarskih perioda za karakterizaciju mitoloških bića, *Raskovnik*, 1999, br. 95.98, str. 81-105.
- Vuk (Etnografski) - Vuk Stefanović Karadžić: *Etnografski spisi*, Beograd, 1972.
- Zelenin 1995 - Dmitrij K.Zelenin: *Očerki ruskoj mifologii: Umeršie neestestvennoj smerty i rusalki*, Moskva 1995.
- Zečević 1981 - Slobodan Zečević: *Mitska bića srpskih predanja*, Beograd, 1981. Živkov 1977 - Todor Iv. Živkov: *Narod i pesen*, Sofija, 1977.

O vilama u narodnim baladama

On the Fairies in Folk Ballads

Dejan Ajdačić

The author proceeds from the fact that in the folklore of southern Slavs the notions about fairies are very diversified - according to some oral tradition sources these creatures help people, while others describe their hostility toward them. Researchers' opinion on the origin and mythical properties of fairies vary considerably (they may be termed the demons of nature / the wind, or souls of the dead, the demons of destiny etc.). The paper focuses on south Slavic ballads and analyzes songs from published sources and from manuscripts. The ties between folk ballads and folk prose as well as other ethnographical material (such as the calendar aspects of notions about fairies in ballads, for instance) are examined. Also explored are the violent acts of fairies in which they kill heroes and build castles out of human bones. In ballads about the seducing fairy, a fairy turns into a beautiful maiden, provoking a fight between two brothers in which one of them dies. In most ballads variants about the forced marriage with a hero the fairy flees, and only rarely (as in the ballad about Marko Kraljević - Prince Marko) she stays with her husband. In lyrical variants about the seducing fairy, a neglected wife complains that on account of a fairy her husband does not notice her, and proceeds to kill the fairy. The paper demythologizes, psychologizes and re-mythologizes the character of fairies.